

Põhjalik murdeuurimus

Jüri Viikberg. Eesti murrete grammatika. (Eesti keele varamu VIII.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020. 360 lk.

Eesti keele uurimisvaldkondadest üks vanemaid on murdeuurimine. Kui praktilise keeleõpetamise, kirjakeele arendamise ja esimeste grammatikakirjelduste kõrvale hakkasid XIX sajandil kerkima teoreetilised suunad, siis oli esimeseks tulipunktiks murdekeel. Murrete sõnavara oli tohutu, murdekeele kogumine tähendas eelkõige murdesõnavara ja keelenäidete kogumist. Sellega rajati vundament eesti keele ja selle arengu dokumenteerimiseks.

Esimeseks uurijaks, kelle töö oli pikaajalise tähendusega järgnevatele põlvkondadele, peetakse F. J. Wiedemanni. Tänavune Wiedemanni keeleuhinna laureaat Jüri Viikberg on võtnud endale ülesandeks teha kokkuvõtteid: kui sõnavara tuntakse juba laialdaselt ja „Eesti murrete sõnaraamatu” väljaandmine edeneb sihikindlalt, siis on aeg pöörata pilk grammatika poole. „Eesti murrete grammatika” koosneb sissejuhatastest ja kolmest põhiosast, milleks on põhimurrete erinevuste ja häälikuliste eripärade tutvustus, käändning pöördsonamorfoloogia üksikasjaline kirjeldus. Kahes informatiivses lisas on loetletud käsikirjalised murdeuurimismaterjalid ning murdegrammatikaalase kirjanduse bibliograafia. Alusmaterjalina on autor kasutanud ülevaatlikku murde-monograafiate sarja „Eesti murded” I–XI (1961–2015), täienduseks uurimusmonograafiaid, käsikirjalisi ja muid materjale.

Raamat algab lühiülevaatega murrete varajasest kujunemisest, liigendusmudelistest ning uurimisloost. Kui pidada murdeuurimise alguseks Wiedemanni saksa keeles avaldatud võru keele grammatika

ülevaadet „Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt” (1864), on murdegrammatika uuringud kestnud üle 150 aasta. Esimeste teerajajate hulgas on ka Mihkel Veske ja Jakob Hurt. Põgusalt peatutakse häälikulistel erinevustel ja häälikusüsteemi arengul, mis on noorgrammatika teadusparadigma välja arendatud ja aastakümneid kasutusel olnud lähenemisviis. Murdeuurimine lahkneb siin murdegrammatika ajaloost, sest XIX sajandi lõpu ja XX sajandi esimeste aastakümnete uurimismetoodika lähtus häälikutest ja sõnadest.

Murdeuurimise kui rahvusteaduse mitmekülgsemaks arenguks loodi uus alus 1920. aastail, kui Emakeele Seltsi eestvedamisel algas murdekeele kogumis- ja uurimistö, mida juhtis Andrus Saareste. Nii või teisiti tegeles murdeuurimisega enamik eesti keeleteadlastest, mh Paul Ariste, Mihkel Toomse, ka Julius Mägiste (keda raamatus ei mainita) ja suur hulk teisi. Sõjajärgsed põlvkonnad omandasid empiirilise töö meetodid, traditsioon kestab ja areneb tänapäevani. Valminud ja kogutud käsikirjad, publikatsioonid, tekstinäited, kirjeldused ja kogud on siin vaadeldava raamatu vundamendiks, uurimisajalugu võtab terviku kokku.

Sissejuhatastele järgneb I osa, mis võtab kokku põhimurrete olulisemad häälikuerinevused. Häälikustruktuuri vaadeldakse kontrastiivselt eesti murrete raames. Kuigi paljud häälikulised nähtused hõlmavad ajalooliselt teisi läänemeresoome keeli ja nende arengut, valmistab peatükk ette raamatu tuumosa, 250 lehekülge hõlmavat grammatiliste nähtuste kirjeldust.

Juba sisukorda sirvides selgub, et raamatu ja murdegrammatika keskmes on morfoloogia, st noomenite ja verbide sõnapõhistest iseärasustest tulenev käsitlusviis. Jüri Viikbergi „Eesti murrete grammatika” on seega eelkõige eesti murrete võrdlev morfoloogia.

Raamatu tuumosa jaguneb kaheks võrdseks tervikuks rööppealkirjaga „Vormiõpetus“: käändsõna ja pöörd sõna. Hiljemalt selle jaotusega saab selgeks raamatu põhieesmärk ja tugev morfoloogiline kallak. Täpsemalt öeldes põhinevad eesmärgid peamurrete võrdleval morfoloogial: grammatilisi nähtusi vaadeldakse kategooriate haaval, käänd- ja pöördkondade ühis- ja erijooni nähtuste haaval.

Üle saja lehekülje pikkune II osa lahkab käändsõnamorfoloogiat. Alustatakse arvukategooriaga, millele järgnevad ulatuslikumad kokkuvõtted käänetest, nende sufiksaalsete ja tüvemuutuste variatsioonist. Põgusamalt vaadeldakse arv- ja asesõnade erijooni. Reeglipärasusi on neis raskem leida kui täie paradigmaga ja hulga poolest rohkemate noomenite puhul. Peatüki alguses on üks väike eksitus (lk 47), kui väidetakse, et eesti keel on omandanud flektiivseid jooni indoeuroopa keelte mõjul. Nii ei saa olla, sest valdav osa häälikumuutustest on toimunud keelesiseste protsessidena. Morfoloogia, vahest tuletusmorfoloogia välja arvatud, on kõikidest grammatilistest kategooriatest see, mis väga ebatõenäoliselt laseb ennast võõrkeeltest mõjutada. Keeleajaloos puudub ka periood, mil keel oleks nii tugevasti kaks- või mitmekeelsusest mõjutatud olnud.

Raamatu sisu tuleb hinnata morfoloogilise variatsiooni seisukohast, mis sisaldab palju täpset informatsiooni. Kõigepealt tuleb lähema vaatluse alla arv, eelkõige mitmus. Siit alates on peatükkide struktuur ühtlustatud. Esitatakse kaheksa peamurde tüüpilised variandid järjestykses kirderannikumurre – saarte murre – läänemurre – keskmurre – idamurre – Mulgi murre – Tartu murre – Võru murre. Sellele järgneb variatsiooni kirjeldus, nt mitmuse paljud allomorfid nimetatakse eraldi alajaotustes. Iga peatüki lõpetab tabel, mis võtab vaadeldud teema kokku. Nt kui võtta lähtepunktiks mitmuse tun-

nuse variandid, siis kogu eesti keelealal on neid arvukalt, kuid need ei pruugi olla ühtlase levikuga. Murrete esitamisarjestyst võib pisut kritiseerida selle pärast, et kirderannikumurre on tõstetud eraldi geograafiliselt lähematest kesk- ja idamurdest. Seletuseks on arvatavasti murdeliigendus, mis esitab kirderannikumurde kolmanda peamurdena. Morfoloogia seisukohast leiduvad loogilisemad võrdluspunktid kesk- ja idamurdes.

Mitmuse tüüpide käsitusviis iseloomustab ka teist terves raamatus kasutatud printsiipi. Liigitus hõlmab kõiki esinevaid allomorfe, ilma et eristataks produktiivseid mitteproduktiivsetest, üldlevinuid harva esinevatest. Mitmuse tunnuse variante tutvustavas alapeatükis osutatakse lühidalt, et kõik allomorfid pole ühtlase esinemisagedusega. Mitmuse tunnuste puhul on kaheks äärmuseks Tartu ja Võru murre. Tartu murde mitmuse variantide arv on kõige väiksem, sarnaselt eesti kirjakeelega esinevad *i-* ja *de*-mitmus. Võru murdes esitatakse isegi seitse varianti, millele lisanduvad veel vokaalharmoonia ja tüv vahelduse tõttu esinevad paralleelvormid (*-i, -el/-õ, -al/-ä, -del/-te, -dõl/-tõ, -idel/-idõ, -isi/-idsi*).

Sellised detailid on otsustava tähendusega eesti murrete morfoloogia arengus. Hea lahendus olnuks näidata kokkuvõtlikus tabelis, milline allomorf on domineeriv, milline esineb piiratud arvuga sõnadel, milline harva või üliharva. Valitud lahendus – seada kõik variandid ühele pulgale – pole ehk ajaloolise ega sünkroonse grammatika seisukohast kõige optimaalsem.

Üksikute variantide taga peituvad funktsionaalsed erinevused, nt *a*-mitmus esineb sageli osastavas käändes, mis tekitab küsimuse, kas asi on ainult mitmuse tunnuses või on see seotud ka sihitise käände pideva ümberkujunemisega. Kohati tundub, et ebareeglipärased või mitteootuspärased vormid ja morfeemid

saavad enam tähelepanu. Samal ajal jääb lahti seletamata, mida *ootuspärane* tähendab.

Raamatu sihikindel eesmärk on nime-tada kõik eri vormid. Siin oleks tulnud kasuks selgitada mõnd keeleajaloo ja morfoloogia seisukohast tähtsat nähtust. Üht olulisemat muutust ehk lõpukadu mainitakse lühidalt (lk 45–46), kuigi see on tugevasti mõjutanud sõnalõppude arengut. Samuti selgitaks analoogiapõhiste protsesside lahtikirjutamine sufiksivariantide tekkelugu. Käändevariantide esituses torkab silma, et enamasti jääb nimetamata põhitüüpidevaheline erinevus.

Uurimuse kõige tähtsam aines ehk murdematerjal on väga asjatundlikult täpsete kommentaaridega varustatud. Osastava käände tutvustus pakub süstemaatilise ülevaate sellest, kuidas sarnaselt kirjakeelega sõltub ka eesti murretes allomorfide *-dal/-dä*, *-d*, *-t* või vokaallõpulisel tunnusetal vormide (Ø) kasutus sõnatüübist ja tüvevokaalist. Paljude variantide olemasolu võiks seletada eri tüüpide üldistumisega eri murdealadel, kuid osastava käände põhjalik käsitlus näitab, kuivõrd ühtlased on olnud tingimused allomorfide kujunemiseks. Need on tingitud keelesisesest häälikulisest arengust. Pealegi selgub, et murretevahelised erinevused ei ilmne alati sufiksitate varieerumises, vaid ka sõnatüüvis võivad esineda olulised vahed. Heaks näiteks on joonisel 5 (lk 86) toodud variandid *abend* ~ *abet* ~ (*h*)*abet* ~ *habõnat* 'habet'. Antud mahus oleks olnud ilmselt võimatu koostada koondtabelit, kus vaadeldaks kirjakeele ja murrete seisukohast väga olulisi sõnatüüpidevahelisi erinevusi. Neid on mujal süstemaatiliselt analüüsinud mh Ülle Viks ja Sulev Iva.

Mitmuse osastava pilt on veel kirjum, sest analoogiapõhiseid vorme on rohkem. On reeglipäraseid, häälikuarengust tekkinud redutseeritud vorme. Esineb ka vahelduva tüvevokaaliga väljendatud vorme,

mis kuhjavad sõnatüvele informatsiooni, selle asemel et kasutada üht sufiksiti. See ongi analoogiale toetuvate sufiksaalsete vormide levimise põhjus. Nagu selgub jooniselt 6 (lk 100), esinevad üksnes läänemurdes variandid *tüdrukusi* ~ *tüdrukud* ~ *tüdrikumi* ~ *tüdrekuud* 'tüdrukuid'.

Grammatilistele käänetele järgnevad sisekohakäänded, millest eriti sisseütlev on tugevalt seotud nii sõnalõppude kui ka sõnatüvede erosiooniga. Ka siin on kaks võimalikku arengusuunda: kas sufiksi kadu viib häälikuseaduslikult sõnatüve varieerumiseni ja kasvatab selle grammatilist tähendust või hakkavad levima analoogiapõhised sufiksaalsed vormid (*-(s)se*). Iseloomulik on läänemurde illatiivi kirjeldus „[---] ei ole üht üldkehtivat käände lõppu, vaid see moodustatakse mitmel viisil” (lk 100). Vormiliselt langeb sisseütlev sageli kokku osastavaga.

Iseäranis võib küsida, miks peaks keeles mingil morfoloogilisel kategoorial olema üks kindel lõpp. See on tegelikult üsna ebatüüpiline läänemeresoome keeltele, millest suuremal jaol esineb mingisugune tüvevaheldus. Sisseütleva käände varieerumises peitub haruldaselt palju keeleajaloolisi järke ja muutusi. Sisseütlevaga võrreldes on sees- ja seestütleva variatsioon hoopis väiksem ja vormid reeglipärasemad. Sama kehtib veel selgemini väliskohakäänete kohta. Morfoloogiliselt moodustavadki need eesti murrete ühe selgema allrühma, funktsionaalselt oleks aga ka nende kasutuses võimalik leida mitmepalgelist variatsiooni.

Ülejäänud käänded – rajav, ilmaütlev ja kaasütlev – on reeglipäraselt sufiksaalsed, rajav ja kaasütlev hilistekkelised. Rohkem erinevusi esineb saava käände lõppudes. Selgub, et eesti kirjakeele arhailine *-ks* pole murretes sugugi valitsev, vaid kohati isegi marginaalne, ja selle asemel esinevad tunnustena *-ss* või kogu idapoolset murdeala hõlmav *-st*, mis langeb kokku seestütlevaga

ja tekitab isemoodi vormihomonüümia eripärase funktsionaalse segunemisega.

Omadussõna võrdlusastmetel on peale sufiksi tähtis tüvevokaali kvaliteet. Näiteks esineb kirderannikumurdes ootuspärasest sagedamini tüvevokaal *a*. Morfoloogiliselt tähendab see sufiksi ja tüve vastastikust mugandumist.

Kuigi raamatut illustreerivatel kaartidel on pearõhk sõna järeliidritel, on igas peatükis vaadatud lähemalt ka sõnatüves toimuvaid muutusi ja erinevusi. Sellel on morfoloogiliste muutuste tervikpildi jaoks suur tähendus. Arvestades paljude tüve-muutustega, on järeldus, et „[e]esti keele sõnavormid koosnevad enamasti selgelt eristatavatest osadest” (lk 178), üsna suur üldistus. See kehtib diakrooniliselt, sest sisuliselt kõik noomeniparadigma kategooriad on arenenud välja sufiksaalsetest vormidest. Paljudel on ka murretes säilinud selgelt äratuntavad vasted. Samal ajal toimub eri vormides pidev sõnatüve, sufiksaalse morfoloogia ja fleksiooni vaheline kokkupuude. Ka raamatus esitatud rikkalik murdematerjal kinnitab, et olukorras, mil struktuurist ei piisa vormide eristamiseks, on lahenduseks häälikulisest arengust tekkinud variatsioon.

Autor esitab huvitava loetelu paradigmatades esinevatest kokkulangevustest ehk vormihomonüümiast (sünkretismist). Eesti keeles on palju kombinatsioone ja variante, kuidas eri kategooriad märkamatult kasutavadki identseid vorme. Ideaalne olukord, kus üks vorm vastab ühele tähendusele, ei ole näiteks käändeparadigmas tasakaalus. Eesti murretes leidub palju rohkem kõitvat variatsiooni, kui keeles ootuspäraselt keskeltläbi võiks olla. See näitab, kui võrd tugeva, muutuseid tekitava surve all on käändsõnamorfoloogia murretes olnud.

Ka III, üle saja lehekülje ulatuv pöördsõna osa on põhjalik, analüütiline ja mitmekülgne, tuginedes samuti morfo-

loogiliste kategooriate jaotusele. Peatüki haaval kirjeldatakse tegusõna kategooriaid pööre, aeg, kõneviis, tegumood, infiniitsed vormid, lõpuks eitusvormid. Juba ainsuse 1. pöörde puhul on huvitav märkida, et kirjakeele arhailine *n*-lõpuline vorm ei pruugi murretes domineerida. Häälikuseaduslik *n*-i kadu on toimunud lõunaesti, saarte murdeis ning osas läänemurdeist.

Siin oluks järjekordne võimalus peatuda küsimusel, milliseid muutusi tekitab sufiksikadu: tüvemorfoloogia tähendus laieneb, kusjuures ainsuse 2. ja enamasti ka 3. pööre on reeglipärasemalt sufiksaalsed. Seda põhjendab ka asjaolu, et käsikiva kõneviisi (imperatiivi) põhivormiks võib lugeda ainsuse 2. pöörde tähistamata verbitüve.

Mitmuse 1. ja 2. pöördes torkavad silma idamurdes esinevad, eri vokaaliga lõppevad *ma-/mä-* ja *ta-/tä-*lõpulisel vormid. Need juhivad tähelepanu sellele, et idamurdel on palju ühisjooni väljaspool eesti murdeid, siin toodud näidetel isuri keele ja Soome idamurretega.

Eesti murdemorfoloogia arengu seisukohast on tähelepanuväärne mitmuse 3. pööre. Ajalooliselt puudub sellel kategoorial kindel pöördelõpp, kuid aja vältel on tekkinud iseäralikud tunnused. Partitsiibist sündinud *-vad/-väd* tunnus on laienenud oleviku vormidesse. Minevikus on tavalisem arhailisem kombinatsioon: minevik + arv. Idamurdes ja lõunamurdeis on *-vad/-väd* üldiseks mitmuse 3. pöörde tunnuseks ka teistes ajakategooriates peale oleviku. Kokkuvõttes on mitmuse 3. pööre morfoloogiliselt siiski reeglipärasem kui paljud teised kategooriad, arvatavasti analoogial põhinevate üldistuste tõttu. Nt lihtmineviku puhul pööratakse rohkem tähelepanu tüvevaheldusele, tugeva- ja nõrgaastmeliste vormide esinevusele. Selgelt on näha sõnatüüpidest lähtuv variatsioon.

Täismineviku peatükis viitab autor mõõdamines asjaolule, et saarte murdes esineb täisminevik sageli lihtmineviku asemel. Põhjalikumad statistilist ega süntaktilist analüüsi pole raamatus tehtud, kuid väide on põhjendatud Tartu Ülikooli noorema põlvkonna uurijate Liina Lindströmi, Maarja-Liisa Pilviku, Mirjam Ruutma ja Kristel Uiboiaia korpusuurimustega, mille kirjed on esitatud raamatu lisas 2.

Kõneviisidest pakub tingiv kirjutasainest kirderannikumurdes, kus kasutatakse muidu üldlevinud tunnuse *-ks-* (~ *-ss-*) asemel hoopis põhjapoolsetele läänemeresoome keeltele omast tunnust *-is(i)-*, nt *tegin* 'teeksin'. Kuna pöörde-morfoloogia sufiksitate laenamine pole kuigi tavaline nähtus, on see hea näide sellest, et lähedastes sugulaskeeltes põimub ka morfologia. Teine võimalik keelekontaktiga seostuv nähtus on eitussõna *mitte* ~ *mette* kasutus saarte murde eitavas imperatiivis *laulag mette* 'ära laula'. Nähtus peegeldab skandinaavia adstraati.

Üks kategooriatest, milles esineb oht-ralt variatsioone, on kaudne kõneviis. Kuigi kategooria on üldtuntud, pole sellel üht üldlevinud tunnust, vaid selles funktsioonis kasutatakse eri partitsiibi- ja infiniitivorme.

Veidi selgem on umbisikulise tegumoe pilt. Üldlevinud on läänemeresoome keelte ühine tunnust **-ta/*-tä*, kuid enamikus murretes liitub sellele veel ajalooline refleksiivtuletis **-ks(e)*. Kirjakeelele omased variandid, nagu *üteldakse*, esinevad kõigis murretes, välja arvatud kirderannikumurdes, kus *-ks* (~ *-ss*) esineb ainult idarühmas.

Edasi pälvivad tähelepanu tegevusnimed ja kesksõnad, mis on vormidena iseseisvad, kuid tavaliselt esinevad mitmeliikmelises tarindis. Esitades *ma*-tegevusnimele omaseid käändelõpulisid vorme, korratakse samu teemasid, mida vaadeldakse pikemalt käändkondade osas. Ka *da*-infinitiivi käsitletakse sufiksaalsest seisukohast, sõnarõhu ja verbitüübi tingimustes. Raske on piiritleda vormi ilma keeleajaloolisi ja sõnatüve muutvaid arenguid lahti seletamata. Seda raamatus enamasti ei tehta.

Raamatu väärtuslikuks osaks on kaks lõpus paiknevat lisa, mis moodustavad väikese temaatilise andmebaasi: Emakeele Seltsi, Eesti Keele Instituudi ning Tartu Ülikooli käsikirjalised vihikkogud koos murdegrammatika alase bibliograafiaga pakuvad edaspidise uurimise jaoks vajalikku ja korrastatud teavet.

Jüri Viikbergi „Eesti murrete grammatika” annab empiirilisel materjalil põhineva süstemaatilise tervikpildi eesti murrete morfologiast. Autor on näinud materjali koostamisega palju vaeva. Murrete erinevused tulevad hästi esile ja moodustavad erijoonte kaartidel selge pildi. Erinevused esinevad kord murrete, kord sõnatüüpide vahel. Raamat pakub lugejale võimalusi mitmekülgete järelduste tegemiseks. Lõpetuseks tuleb öelda, et tegu on informatiivse teosega ja see on mitmel viisil kasulik allikas eesti keele uurijatele ja huvilistele.

RIHO GRÜNTAL